UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De lange arm van de grammatici

Stroop, J.

Publication date
2011
Document Version
Final published version
Published in
Praagse perspectieven 7: handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag op donderdag 24 en vrijdag 25 maart 2011

Link to publication

Citation for published version (APA):
Stroop, J. (2011). De lange arm van de grammatici. In Z. Hrnčířová, E. Krol, K. Mercks, J. Pekelder, & J. Ultzen (Eds.), *Praagse perspectieven 7: handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag op donderdag 24 en vrijdag 25 maart 2011* (pp. 137-153). Universitaire Pers.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:14 Nov 2026

De lange arm van de grammatici*

Jan Stroop
Universiteit van Amsterdam

De vorming van het ABN bestond voor een belangrijk deel uit het afwijzen van taalveranderingen en het opkrikken van wat al bijna verdwenen was. In de 21e eeuw verkeren die processen in hun tegendeel of vallen stil. Het in de 16e eeuw opgekomen *als* na comparatief sloeg aan, begrijpelijk want zonder *dan* wordt het systeem eenvoudiger. Na het succes kwam de terugval en toen de banvloek. Maar iets wat handig is laat zich niet verdringen. In dezelfde tijd werden in het Engels en het Duits de diftongen verlaagd. Zo werd de [Ei] tot [aai]. In het Nederlands werd dat proces tegengehouden totdat het zich in de jaren 1970 alsnog kon gaan voltrekken. Ook met het patroon van de woordgeslachten hebben de taalbouwers in de 16e en 17e eeuw zich bemoeid. Tot in de 19e eeuw heeft de schrijftaal de drie woordgeslachten met pijn en moeite weten te handhaven, maar in de spreektaal waren ze al gereduceerd tot twee: indifferent naast onzijdig. Inmiddels is ook het onzijdig aan het verdwijnen. En het onderscheid tussen *hen* en *hun* bestaat alleen nog op papier.

Důležitým momentem při vytváření normy spisovné nizozemštiny bylo odmítání jazykovýsh změn a oživování jevů, které z jazyka již téměř vymizely. V 21.století je tomu naopak. Slůvko 'als' (než) v komparativu, které se objevilo v 16. století, upevnilo své postavení. Je to pochopitelné protože bez 'dan' (než) je systém jednodušší. Po úspěchu přišel pád a později zákaz. Ale to, co vyhovuje se nenechá potlačit. Ve stejné době byly v angličtině a němčině pozměněny diftongy . Z [Ei] se stalo [aai]. V nizozemštině byl tento proces pozdržován až do 70tých let minulého století, kdy k němu přece jen došlo. Jazykovědci v 16. a 17. století se také zabývali otázkou rodu. Až do 19. století si psaný jazyk s obtížemi zachovával tři rody, ale v mluveném jazyce byly rody redukovány na dva: společný a střední. I střední rod je na nyni ústupu. A rozdíl mezi 'hen' a 'hun' (pádové tvary zájmena 'oni') existuji už jen na papíře.

De renaissance van ideeën en idealen uit de klassieke oudheid heeft, zoals bekend, ook de taal niet onberoerd gelaten, of liever de grammatici die er zich mee bezighielden. Hun activiteiten vielen samen met de strijd om de onafhankelijkheid van de Nederlanden en werden er ook door bepaald: een zelfstandige republiek heeft een Gemeenlandsch Dialect nodig. Dat was er nog niet en dat moest gemaakt worden. Wat er wel was, was het dialect van het belangrijkste gewest, Holland, maar aan dat Hollandse dialect mankeerde van alles waardoor het ongeschikt was om als landstaal te kunnen functioneren,

meenden ze. Dat dialect modelleren naar het Latijn was de opdracht die de taalbouwers zich stelden.

De belangrijkste verschillen met het Latijn zitten in de morfologie, in het bijzonder in de flexie. Het Latijn heeft bijvoorbeeld nog een complete set naamvallen, in het Nederlands van de 16e eeuw waren de naamvallen vrijwel helemaal verdwenen. De leidende gedachte was, hoe meer vormen een taal heeft hoe rijker en beter die is. Dus werd er, met het Latijn als voorbeeld, aan gewerkt om het Nederlands weer zijn rijke flexie terug te geven. Soms betekende dat dat een taalverandering die een vormverschil dreigde op te heffen, bestreden werd en in andere gevallen dat ontbrekende vormverschillen gewoon gemaakt werden.

1. *als* versus *dan*

Een voorbeeld van een taalvernieuwing die bestreden werd, is het voegwoord *als* bij comparatieven: *groter als*. Aanvankelijk fungeerde in het Nederlands bij comparatieven uitsluitend het voegwoord *dan*. *Als* werd gebruikt om een gelijkheid uit te drukken: *even groot als*. Er zijn in het Middelnederlands wel enkele gevallen van *als* bij een comparatief gevonden, '(Dat anscijn) roder alse een crike root', maar de echte opkomst van dat *als* vond plaats in de tweede helft van de 16e eeuw. Een van de vroegste vindplaatsen is uit 1540: 'Mach een knecht ooc beter zijn als zijn Heere?' (Veenstra 2005: 8)

Dat *als* voorzag blijkbaar in een behoefte want iedereen ging het zeggen en velen begonnen het ook te schrijven en niet de minsten, Vondel, Hooft en Huygens bijvoorbeeld. Het vervangen van twee vormen door één paste ook in een tijd waarin vormverschijnselen begonnen te verdwijnen. Het heeft ook een praktisch voordeel, want het verschil tussen ongelijkheid en gelijkheid is lang niet altijd goed te maken. Bij maar één voegwoord van vergelijking bestaat dat probleem opeens niet meer.

Ongeveer in de eerste helft van de 17e eeuw ontstond er een tegenbeweging, die voortkwam uit de met de Renaissance sterk toegenomen behoefte om voor verschillende functies verschillende vormen te gebruiken. Zo kwam Vondel terug op zijn voorliefde voor *als* bij comparatieven en begon hij daar weer *dan* te gebruiken, niet uitsluitend maar toch meestal. Ook in de *Statenvertaling* (1637) vinden we de voorkeur voor *dan*, zonder dat *als* overigens opgegeven werd. De verhoudingen zijn: *dan* 92%, *als* 8% (Van der Sijs 2004: 527).

Maar aan deze liberale situatie kwam een eind toen *als* bij comparatieven volledig in de ban gedaan werd. De drijvende kracht daarbij was Balthazar Huydecoper (1695-1778), die in zijn *Proeve van taal- en dichtkunde in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* (1730) het taalgebruik van Vondel onder handen nam. Dit was zijn (ongerijmde)

argument om *als* te verbieden: 'dat de Spaansche geessel der Nederlanden de hertog van Alva, niet alleen de land- en Kerk-, maar ook ('t welk een noodzaakelijk gevolg was) de taal-wetten 't onderste boven smeet en verwarde, kan met geen voorbeeld klaarer aangetoond worden, dan met dit woord *dan* in tegenstelling van *als*' (Huydecoper, blz. 292).

Overigens was Huydecoper zelf tot 1720 niet afkerig van *als*, maar na dat jaar is dat afgelopen en gebruikt hij alleen nog *dan*. En zijn woord werd wet en is dat gebleven tot op de dag van vandaag, maar het is een wet die tot op de dag van vandaag ook door velen al dan niet bewust ontdoken wordt.

Opvallend dat twee collega's tijdgenoten van Huydecoper zijn rigoureuze standpunt niet delen. Zowel Willem Sewel (1654-1720) als Lambert ten Kate (1674-1731) accepteren alle twee de voegwoorden (Van der Sijs 2004: 527). Bij Sewel hoeft dat niet te verbazen, want die nam de spreektaal als uitgangspunt voor zijn *Nederduytsche spraakkonst*. Lambert ten Kate was van mening 'dat men de Taelwetten moet vinden en niet maken'. Wat dat voor het gebruik van het voegwoord van vergelijking betekent lezen we in zijn *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Hij zegt het terloops als iets onbelangrijks en brengt zijn standpunt al even terloops in praktijk: "Dus ook onze *Comparativa*, die insgelijks ons woordtje Als (of Dan) tot middelaer nemen, begeeren geen verbogene *Casus* bij zich, gelijk wel in 't *Latijn*, maer laten de vergelekenen in 't zelfde geval, als, Zy zyn GROOTER ALS HY, en niet *als hem* (Ten Kate, blz. 380) . (= 'maar laten wie vergeleken worden in dezelfde naamval staan' JS).

Dat de genuanceerde Ten Kate het afgelegd heeft tegen de starre Huydecoper leert een onderzoek naar het gebruik van *als* en *dan* in het hedendaagse geschreven Nederlands. Dat onderzoek heb ik in april 2011 uitgevoerd met behulp van de zoekmachine Google. Daarbij was zoals steeds bij gebruik voor taalkundige doeleinden voorzichtigheid geboden. Zoeken naar 'beter als' en degelijke levert enorm veel onbruikbare gegevens op omdat *als* ook onderschikkend voegwoord is. Zie een geval als dit: 'beter als zijn vader hem plotseling opzoekt'. Ik heb daarom gezocht naar woordcombinaties waarin *als*, naar ik meen, uitsluitend voegwoord van vergelijking kan zijn. Ik heb niet de totalen van de hits gebruikt, maar in alle volgende gevallen me beperkt tot de beperking die door Google uitgevoerd wordt: "*Om de meest relevante resultaten te tonen, hebben we er een aantal weggelaten die heel sterk lijken op de reeds weergegeven*". En vervolgens alle gevallen met *als* één voor één bekeken en die waarin *als* onderschikkend voegwoord is (*je dacht aan niets anders als je het niet had*), opzij gelegd.

Google, mei 2011		
niet meer als tien	28	**6%**
niet meer dan tien	470	94%
groter als de mijne	72	**15%**
groter dan de mijne	415	85%
groter als mijn ...	214	**31%**
groter dan mijn ...	470	69%
beter als gisteren	287	**36%**
beter dan gisteren	500	64%
niets anders als	425	**43%**
niets anders dan	560	57%

Wat opvalt zijn de aanzienlijke verschillen in de percentages *als* per woordgroep. Die variëren van 6% tot 43%. Een oorzaak heb ik niet kunnen ontdekken. Alleen dat bij *anders* het percentage *als* telkens behoorlijk hoog is, laat zich eventueel verklaren uit de betekenis van *anders*, die immers geen duidelijk comparatief aspect bevat. We moeten er ook steeds op verdacht zijn dat veel pagina's bij Google geschreven zijn door niet geboren gebruikers van het Nederlands.

Mijn verwachting was dat het percentage *als* in gesproken Nederlands hoger zal zijn dan in de geschreven bronnen van Google. Die verwachting was ook enigszins gebaseerd op deze opmerking in het WNT (*Woordenboek der Nederlandsche taal*), onder ALS (IV): 'Nevens het oorspronkelijke *dan* achter den comparatief is in de 16de eeuw ook *als* in gebruik gekomen, dat, allengs toenemende, vooral in de volksspraak, zoozeer is doorgedrongen, dat het thans nog in de spreektaal, in Noord en Zuid, de meest gewone uitdrukking is.' Dit citaat is uit eind 19^{e} eeuw.

Of dat werkelijk zo was, is niet te controleren, maar wel of wat hier gezegd wordt, ook opgaat voor de hedendaagse spreektaal. Dat kan dankzij het Corpus Gesproken Nederlands (CGN) en dat is ook gedaan door Tanja Veenstra, onder begeleiding van Hans van de Velde. De bedoeling van Veenstra was te onderzoeken of het CGN geschikt is voor taalkundig onderzoek. De sprekers die de data verstrekken voor het CGN behoren tot de categorieën die ABN spreken of die in elk geval de intentie hebben dat te doen. Het zijn ook allemaal geboren sprekers van het Nederlands.

Wat de kwestie *als/dan* betreft, komt Veenstra tot een negatieve conclusie: er zijn veel te weinig hits om betrouwbare uitspraken te kunnen doen. Dat neemt niet weg dat de uitkomsten van het onderzoek wel enkele indicaties geven. In het gedeelte van het CGN met de spraak van leraren Nederlands komen 134

gevallen van een comparatief plus voegwoord voor, in het gedeelte spraak van overigen 624 gevallen. Dit is de verdeling:

CGN: leraren Nederlands		
comparatief + *als*	**6**	**5%**
comparatief + *dan*	128	95%
CGN: overigen		
comparatief + *als*	**133**	**21%**
comparatief + *dan*	491	79%
Totaal:		
als	**139**	**18%**
dan	619	82%

In de combinatie met de comparatief *beter*, komt het percentage van *als* boven het gemiddelde:

beter als	31	22%
beter dan	110	78%

Leraren zijn blijkbaar meer dan leken geneigd de regel van Huydecoper te volgen; ze onderwijzen die meestal ook, mag je aannemen. Dat leken bij het spreken trouwens niet hoger komen dan 21% is merkwaardig laag in verhouding tot de percentages bij sommige combinaties uit het geschreven Google-materiaal. Dat kan er op wijzen dat het gebruik van *als* bij het schrijven doorgaans niet per ongeluk, als een slip-of-the-pen gebeurt, maar ook uit overtuiging. Spreken en schrijven gaan min of meer gelijk op. Bovendien is het gemiddelde ontwikkelingsniveau van de pagina's bij Google lager dan dat van de sprekers van het CGN.

Sinds de *Statenvertaling* blijkt het gebruik van *als* wel toegenomen te zijn, vier eeuwen van bestrijding ten spijt. Maar *dan* is nog altijd ver in de meerderheid, ook in gesproken Nederlands. Blijkbaar weegt het gezag van Huydecoper en zijn volgers zwaarder dan het gemak van *als*.

2. *hen* versus *hun*

Een van de opmerkelijkste vernieuwingen die de grammatici bedacht hebben en hebben proberen in te voeren is het vormverschil tussen meewerkend en lijdend voorwerp, gekoppeld aan respectievelijk *hun* en *hen*. Dat idee is voor het eerst aangetroffen bij Christiaen van Heule in zijn *Nederduytsche Grammatica ofte*

Spraec-konst uit 1625. Overeenkomstig zijn opzet de delen van de Nederlandse taal 'nae de manier der Grieken ende Latijnen' te beschrijven, presenteert Van Heule onder veel meer ook een setje naamvalsvormen van het pronomen derde persoon meervoud. Hij geeft daarbij de naamvallen ook een vernederlandste vorm van hun Latijnse naam:

	Veelvoudig
Noemer	*Zy* ofte *Zylieden*
Baerer	*Haerer*
Gever	*Hun*
Aenklager	*Hen*
Ofnemer	*Van hun*

Nu was 't Nederlands van omstreeks 1600 al een groot deel van zijn flexie kwijtgeraakt en die tendens zette door. Tot ongenoegen van de Taalbouwers die onder andere het verlies van de naamvallen beschouwden als een verarming. Ze probeerden het tij te keren door nieuwe flexievormen te creëren of oude te reconstrueren. Deze activiteiten waren tot mislukken gedoemd, omdat ze ingingen tegen de ontwikkeling die het Nederlands doormaakte en nog steeds doormaakt trouwens: om de functie in de zin aan te geven verruilde het Nederlands zijn flexie voor een vaste woordvolgorde.

Dat het voorgestelde onderscheid tussen *hun* en *hen* deze ontwikkeling negeert en strijdig is met de door taalgevoel gestuurde grammatica van de Nederlanders zien we aan hun taalgedrag. Er is namelijk geen dogma van de grammatici waartegen zoveel gezondigd wordt als dit.

Google, mei 2011

als meewerkend voorwerp		
ik heb hen gezegd	**215**	**64% 'FOUT'!**
ik heb hun gezegd	123	36
als lijdend voorwerp		
ik heb hen gezien	61	58%
ik heb hun gezien	**44**	**42 'FOUT'**

Uit deze uitkomsten volgt dat *hen* in geschreven taal in beide functies favoriet is, ook als meewerkend voorwerp en dat is dus fout volgens het oude dogma. De spiegelbeeldige uitkomsten wekken zelfs de suggestie dat de keuze tussen *hen* en *hun* niet meer afhangt van de functie in de zin, maar van een voorkeur voor een van de twee woorden.

Veenstra heeft ook het 'foutieve' gebruik van *hen* en *hun* in gesproken Nederlands met behulp van het CGN onderzocht, al weer om te zien of het CGN in dit geval geschikt is voor taalkundig onderzoek; het antwoord luidt opnieuw:

nee, want er komen te weinig gevallen in voor. Maar we kunnen er in dit kader wel wat uit afleiden. Bezie het taalgebruik van leraren Nederlands:

CGN: leraren Nederlands

meewerkend voorwerp		
hen	**67**	**89% FOUT!!**
hun	8	11%
lijdend voorwerp		
hen	107	92%
hun	**9**	**8% FOUT**

Dat is een heel opmerkelijke uitkomst. De leraren Nederlands van het CGN bezondigen zich bij het spreken veel meer aan een foute keuze dan de leken-schrijvers van Google. Terwijl zij toch beter zouden moeten weten en kunnen. Wel is 't denkbaar en waarschijnlijk dat leraren bij het schrijven minder in de fout zullen gaan dan leken, maar daarover bestaan geen gegevens. Hoe dan ook, hun spontane spraak bewijst dat hun taalgevoel één woordvorm voor de twee functies voldoende vindt, namelijk *hen*. Daarmee zijn we terug bij af, de toestand van vóór de Renaissance.

De kritiek dat zulke mensen, leraren maar ook leken, niet in staat zijn onderscheid te maken tussen meewerkend en lijdend voorwerp snijdt geen hout. Elke geboren spreker van het Nederlands wijst de volgende zin af als ongrammaticaal of ongewoon: **ik heb 'm 't gegeven*; en andersom deze ook: **ik heb 't boek 'm gegeven*. En hij bewijst daarmee dat hij het functie-onderscheid wel degelijk ziet, want de plááts van de voornaamwoorden bepaalt hun functie in de zin.

De vraag is nu waarom Nederlandstaligen van de 21e eeuw zich nog iets gelegen laten liggen aan zo'n kunstmatige regel uit de 17e eeuw, terwijl ze door hun gedrag bewijzen hoe onzinnig die regel is. De taalkunde kan hier geen antwoord geven, want die heeft vastgesteld dat het Nederlands aan één woordvorm voldoende had en heeft. Of je nu zegt: 'ik heb hen de schrijver voorgesteld' of 'ik heb hun de schrijver voorgesteld, de betekenis blijft dezelfde. En bij de volgende zin, 'ík heb de schrijver hun voorgesteld', weet ook iedereen hoe dat voorstellen verliep.

Maar terwijl aan de ene kant veel of liever de meeste mensen deze zogenaamde 'fouten' maken, behoort het verkeerde gebruik van *hen* en *hun* tegelijk tot hun ergste taalergernissen. Dat is een wonderlijke tegenstrijdigheid, die een sociale oorzaak heeft. Het zogenaamd verkeerde gebruik van de twee is geen taalfout, maar wordt fout genoemd door wie het verschil op school 'goed' hebben aangeleerd. Dat geeft je, als je daar gevoelig voor bent, overwicht bij taalgebruikers die de regels niet beheersen. Of zoals een reactie op het Forum van het blad *Viva* het formuleert: 'Mijn grootste taalergernis is taalarrogantie: je

beter voelen omdat je netter (foutloos, accentloos) ABN kunt spreken en schrijven dan een ander.' In wezen richt de ergernis zich niet op taalfouten, maar op wie de fouten maken; citaat: 'In die 'wereld', in dit waardensysteem is een correct gebruik van de taal belangrijk. Daarom erger ik me aan mensen die dat niet doen.' (http://forum.viva.nl/forum/list_message/2035844)

Betweters laten zich daarom ook niet overtuigen dat het 'correcte' onderscheid tussen *hen* en *hun* een idee-fixe is. Dat onderscheid is namelijk een onmisbaar middel om jezelf te onderscheiden van hen die hier *hun* geschreven zouden hebben. De behoefte tot distinctie is dus het verlengstuk van de toch al lange arm van de grammatici. Maar voor de gewone Nederlander is die arm te kort geworden of nooit lang genoeg geweest.

3. 't woordgeslacht

Van de drie woordgeslachten die het Nederlands oorspronkelijk kende zijn er in het levende Nederlands nog maar twee over. Dat is al vastgesteld door Multatuli (Idee 40, 1872) maar tot op heden nog niet erkend door de officiële taalinstantie, de Taalunie. Inmiddels is ook de overgebleven tweedeling, onzijdig en algemeen, aan verval onderhevig. Dat is te zien aan twee elementen: de keuze van het betrekkelijk voornaamwoord en het toekennen van een uitgang aan het adjectief.

Patroon A, betrekkelijk voornaamwoord

de man die	de vrouw die	't bedrijf **dat**
'n man die	'n vrouw die	'n bedrijf **dat**
mannen die	vrouwen die	bedrijven die

De klassieke grammatici hebben altijd vastgehouden aan de drie genera van het Latijn, ook al was in hun tijd het eind al in zicht. Dat einde manifesteerde zich in hun tijd, de 17e en de 18e eeuw, het eerst in het samenvallen van mannelijke en vrouwelijke woorden in één categorie. Ze hebben zich er heftig tegen verzet en om de ontwikkeling te keren lijsten opgesteld waarin te vinden was tot welk woordgeslacht een woord behoorde (Van der Sijs 2004, 441 vv.). Dat zulke woordenlijsten nog steeds bestaan, o.a in het *Groene boekje* (in elk geval tot en met de editie van 1995), laat zien hoe ver de arm van de grammatici nog steeds reikt, want in de levende taalwerkelijkheid van het ABN van nu kan geen bewijs gevonden worden dat het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk nog bestaat, hoogstens dat het níet meer leeft, dankzij talloze gevallen van hypercorrectie, hypercorrecties in het kader van die fossiele woordenlijsten. Het samenvallen van mannelijk en vrouwelijk lijkt een vervolg te krijgen in het verdwijnen van het gevoel voor het onzijdige woordgeslacht, dat tot op heden zijn status heeft weten te bewaren mede door zijn aparte lidwoord *het* (*'t* dus).

Het verdwijnen van het gevoel voor het onzijdig lijkt zich ondermeer te manifesteren bij de keuze van het betrekkelijke voornaamwoord. De regel: na een onzijdig substantief volgt het relativum *dat* gaat vaak niet op:

Google, mei 2011		
met het bedrijf die	**163**	**24%**
met het bedrijf dat	390	58%
met het bedrijf wat	123	18%
met een bedrijf die	**364**	**34%**
met een bedrijf dat	477	45%
met een bedrijf wat	217	21%
met een meisje die	**362**	**39%**
met een meisje dat	408	43%
met een meisje wat	164	18%

Voor de gedachte dat het biologische geslacht een rol zou spelen, lijkt geen basis te bestaan. Vergelijk maar *met een bedrijf die* met *met een meisje die* hierboven, waartussen maar weinig verschil bestaat. Wat wel een rol speelt is de aard van het voorafgaande lidwoord. Er is zo te zien, vergelijk *met het bedrijf die* met *met een bedrijf die*, een lichte tendens om meer *die* te gebruiken als het substantief door het onbepaalde lidwoord voorafgegaan wordt. Het bepaalde lidwoord 'herinnert' de schrijver wellicht soms aan het onzijdige genus, waardoor hij *dat* schrijft. Dat verschijnsel doet zich veel sterker voor als de formatie als geheel ook nog eens voorafgegaan wordt door het aanwijzende *dit* en *dat*.

Google, mei 2011		
dat is het bedrijf die	**12**	**9%**
dat is het bedrijf dat	125	91% (vanwege *dat* + *het*)
dat is een bedrijf die	**49**	**14%**
dat is een bedrijf dat	291	86% (vanwege *dat*)

In het CGN zijn de aantallen geringer en de percentages 'ongrammaticale' relativa liggen, volgens verwachting, bij de sprekers van het CGN lager, het zijn tenslotte ABN-sprekers:

CGN		
.... bedrijf die	**13**	**21%**
.... bedrijf dat	32	53%
.... bedrijf wat	16	26%

.... *meisje die*	**34**	**26%**
.... *meisje dat*	87	67%
.... *meisje wat*	9	7%

Op het eerste gezicht ben je geneigd te concluderen dat de taalgebruiker totaal geen weet meer heeft van het (oude) woordgeslacht. Maar de cijfers bij Google waarin ik dat getest heb, wijzen niet in die richting:

Google, mei 2011		
de bedrijf kan ...	29	**5%**
het bedrijf kan ...	500	95%
de meisje kan ...	12	**3%**
het meisje kan ...	460	97%

In een heel gering percentage wordt hier dus een 'verkeerd' lidwoord gebruikt, veel minder dan de percentages 'verkeerde' relativa van hierboven. Ik vond nog 8 gevallen van *voor de bedrijf die* (3%), tegenover 248 keer *voor het bedrijf die*, waaruit opnieuw blijkt dat woordgeslacht en relativum geen verband met elkaar meer houden. Dat het percentage 'verkeerde' lidwoorden zo klein is en dat het onzijdig genus dus wel erkend wordt, zal iedereen verbazen die zich realiseert hoe divers de gegevens zijn die Google biedt. Hoeveel proza er bijvoorbeeld tussen zit van niet-Nederlanders is niet na te gaan, maar het zal niet weinig zijn.

Eerder dan dat het onzijdig woordgeslacht niet meer gekend wordt, lijkt het er dus op dat de congruentieregel tussen het genus van het substantief en het relativum niet meer gevoeld of beseft wordt. Congruentie is een regel die aangeleerd wordt, vermoed ik. Je moet weten dat je na een onzijdig substantief *dat* als relativum moet gebruiken. Het aantal keren dat je zo'n taalsituatie tegenkomt is veel geringer dan de combinatie bepaald lidwoord of demonstrativum plus substantief: *het meisje, dit meisje*. Deze laatste verbintenis is daarom dus vanzelf veel hechter en houdt ook behoorlijk stand.

De conclusie moet luiden dat nu de congruentie tussen woordgeslacht en relativum aan het verdwijnen is, er maar één relativum zal overblijven: *die*. Het verschijnsel is trouwens algemener want ook bij de genitief van het betrekkelijk voornaamwoord wordt tegenwoordig in alle gevallen maar één vorm gebruikt: *wiens*, dat het oude *wier*, dat voor vrouwelijk en meervoud diende, aan het verdringen is: *de vrouw wiens moeder daar geboren is*. Nog een voorbeeld van het vervagen van het besef van congruentie en anaforische relaties in het algemeen zien we in zinnen als: 'U hoort de 6e symfonie van Mahler. Het wordt gespeeld door het Gelders orkest onder leiding van Martin Sieghart.'

Patroon B, de adjectiefbuiging

de goede man	de goede vrouw	't grote bedrijf
'n goede man	'n goede vrouw	'n **groot** bedrijf
goede mannen	goede vrouwen	grote bedrijven

Van alle grammaticale regels van het Nederlands is er één die niet-geboren sprekers van het Nederlands zich niet eigen kunnen maken. Dat is de regel dat een adjectief geen uitgang krijgt bij een onzijdig zelfstandig naamwoord als de determinator afwezig is: *Turks brood*, *Blauw Bloed*, *mooi weer*, of als het zelfstandig naamwoord ingeleid wordt door een onbepaalde determinator als *welk, zo'n, menig, ieder, zeker, elk, een, geen*: *een mooi meisje, elk oud station, geen goed boek*, enzovoorts. Die regel is een uitzondering op de regel dat het adjectief altijd een uitgang *-e* krijgt, en hij vereist een automatisch werkend taalgevoel om hem te kunnen toepassen, iets waartoe elke Nederlander feilloos in staat is.

Buitenlanders van alle niveaus hebben er moeite mee, analfabeten, maar ook hoogopgeleide sprekers. Zelfs prinses Maxima, die toch een intensieve privé-cursus Nederlands gehad heeft, inmiddels al tien jaar in Nederland woont en overigens goed Nederlands spreekt, heeft problemen met de regel. Na haar zoveelste reis kwam ze op 2 april j.l. (tv-programma *Blauw Bloed*) tot de conclusie: 'Vietnam is een boeiende land' en dat, terwijl zoals Lambert ten Kate in 1723 al opmerkte: 'zulk een Gewoonte in de Daeglijkse Spreektael zodanig vast gewortelt ligt, dat onvolwassene Kinderen zulks weten waer te nemen, enkel uit een slenter, zonder voordagt, en buiten haer kennis.'

Op de vraag of het uitgangloze adjectief in dit specifieke geval een vernieuwing dan wel een relict is, ben ik geneigd voor het laatste te kiezen. Toen de sterke verbuiging geheel of gedeeltelijk nog figureerde waren er meer gevallen waarin het adjectief geen uitgang had.

In de zestiende eeuw, de periode die voorafgaat aan die van de grammatici, zag de buiging van het adjectief er in grote lijnen, die ik ontleen aan Raidt (1968, 22), aldus uit. Bij een *onzijdig* substantief kreeg het adjectief in de nominatief geen uitgang in context A, dat wil zeggen als het voorafgegaan werd door 'niets' of door *een* of *geen*: *een goed boek*, *mooi weer*. Ook in context B, voorafgegaan door bepaald lidwoord, demonstrativum e.d. kreeg het adjectief meestal geen uitgang: *het quaet weder*, *het jong wijff*. Bij een *mannelijk* substantief kwamen in context A zowel verbogen als niet verbogen vormen voor: *een jong man, een jonge man*. In context B altijd de uitgang *-e*: *die jonge man*. Bij een *vrouwelijk* substantief verschijnt het adjectief zowel in context A als in context B met de uitgang *-e*: *een goede vrouw, de goede vrouw*.

Bij Van Heule (1626) blijkt er in dat systeem het nodige veranderd te zijn, in de eerste plaats bij het onzijdig in context B, 'misschien wel te meer overmits alle onze geachtste Auteuren Rijmers zijn welken de vermeerderinge of verminderinge der Silben zeer groten dienst doet: Daerom men in hare Schriften

menichmael zal vinden *Het kleyne kint*, voor *het kleyn kint*, ooc *het zoete Dier*, voor *het zoet Dier*, in welke Tael-spreuken het mis-bruyc boven de naturelicke wetten schijnt lief-tallich te wezen.' Met andere woorden, het is eigenlijk *het klein kind, het zoet dier*, maar omwille van het metrum schrijven dichters nogal eens *het kleine kind, het zoete dier*, wat overigens een misbruik is.
Honderd jaar later in het geschrift van Ten Kate (1723) blijkt de vorm die voor Van Heule juist de normale was, *het klein kind*, verdwenen te zijn: 'Bij de *Neutra* komt insgelijks de E, wanneer ons HET (of eenig *Pronomen possessivum* of *Demonst*: als MYN, ONS, DIT, enz:) tot Voorlooper dient; als HET of MYN ZOETE Kind.' Bij ten Kate is context A uitgebreid: 'als ze zonder *Articulus* (= lidwoord. JS) zijn, of als 'er ons EEN (of de *Pronomina Indeterminativa* Eenig, Zeker, Menig, Sommig) voorop gaet'. Dan komt er geen *-e*.

Opvallend is de coulante houding van Van Heule tegenover allerlei flexievarianten. Heel anders dan bij grammatici gebruikelijk was. Hij spreekt nog wel van 'mis-bruyc van naturelicke wetten', maar hij accepteert dat misbruik met excuses als lief-tallich, zoet en cierlijk. Voor Ten Kate bestaat er geen misbruik; hij gaat te werk volgens zijn Stokregel van *dat men de Taelwetten moet vinden, en niet maken.* En dan blijken die gevonden Taelwetten door een natuurlijke ontwikkeling zonder sturing van grammatici uiterst rigide geworden te zijn en zeker deze: 'Dus nimmer zeid men *Groote Verstand*, nogte *Een Groote Beest*, nogte *Het Groot Beest*, maer GROOT bij de twee eersten, en GROOTE bij het laetste.'

Deze complexe regel blijkt in de standaardtaal van geboren sprekers van het Nederlands nog steeds volledig en ongewijzigd te functioneren. Dat is te concluderen uit de gegevens van het CGN. Het overgeneraliseren van de adjectiefbuiging door toevoeging van de *-e*, dus *Een Groote Beest*, komt daar vrijwel niet voor. 'Mooi(e)' staat hier voor 'enig adjectief':

CGN

een 'mooie' boek	**2**
een 'mooi' boek	145
een 'mooie' huis	**1**
een 'mooi' huis	134
een 'mooie' meisje	**1**
een 'mooi' meisje	87
een 'mooie' bedrijf	**1**
een 'mooi' bedrijf	81
een 'mooie' land	**0**
een 'mooi' land	105

Totaal		
'mooie'	**5**	**0,9%**
'mooi'	552	99,1%

Een wonderlijke paradox: met alle regels die de grammatici het Nederlands hebben opgelegd, wordt nu al eeuwenlang geworsteld (*groter dan*, *hen/hun*), maar met de complexe en moeilijk te leren regel van de verbuiging van het adjectief, waar de grammatici zich juist niet mee bemoeid hebben en waar ze coulant tegenover stonden, heeft geen Nederlander moeite.

Uit onderzoek van Daniela Polisenská (2010, 193) blijkt zelfs dat Nederlandse kinderen van 3 jaar het systeem van de adjectiefbuiging al beheersen, ook de bijzondere regel van het adjectief zonder uitgang, *een mooi meisje*. Of ze aan dat systeem blijven vasthouden als ze op een gemengde crèche of basisschool terecht komen, is nog niet onderzocht.

Maar bekijk nu de scores bij Google:

een mooie meisje	**370**	**46%**
een mooi meisje	440	54%
een nieuwe bedrijf	**280**	**34%**
een nieuw bedrijf	532	66%
een mooie boek	**152**	**24%**
een mooi boek	480	86%
een grote bedrijf	**67**	**11%**
een groot bedrijf	537	89%
een boeiende land	**6**	**2%**
een boeiend land	377	98%
een nieuwe elftal	**5**	**1%**
een nieuw elftal	446	99%

Wie er verantwoordelijk zijn voor al die gevallen met een 'ongrammaticale' verbogen vorm, laat Google jammer genoeg maar zelden weten. Bij *een mooie meisje*, dat een hoog percentage heeft, mag je aannemen dat er in elk geval veel (jonge!) allochtone scribenten tussen zitten. Die pagina's gaan meestal over sex; ook het 'niveau' van inhoud en vorm is vaak laag, in alle opzichten. Een rol speelt zeker ook dat juist over deze formatie veel geschreven wordt en dat die steeds als voorbeeld van gemankeerd taalgebruik wordt aangehaald.

In elk geval is het hoge percentage van *een mooie boek* en dergelijke voor een deel ook wel te wijten aan schrijvers van allochtone afkomst. Maar een

patroon kan ik er niet in ontdekken. Neem nu *elftal*. Als er een onderwerp is waar ook allochtonen een woordje over meespreken en schrijven is het wel de voetballerij. Toch vindt Google maar 1% ongrammaticaal *een nieuwe elftal*. Misschien speelt hier een rol dat het substantief met een klinker begint, waardoor een adjectief dat op *-e* eindigt minder geliefd is. Een formele oorzaak lijkt ook aanwezig bij *een boeiende land*, dat ook erg laag scoort. Misschien mist *boeiende* zo vaak een uitgang om te voorkomen dat twee onbeklemtoonde lettergrepen op elkaar volgen. Maar waarom er zo'n groot verschil is tussen *een nieuwe bedrijf* en *een grote bedrijf* (zie boven) is een raadsel.

In ordentelijk geschreven Nederlands, zoals dat van de Nederlandse *Krantenbank*, die alle woorden uit (bijna) alle Nederlandstalige kranten vanaf 1995 bevat, een gigantisch corpus dus, komen formaties als *een mooie boek*, *een mooie paard* niet voor, uitgezonderd in enkele artikelen die juist over deze ongrammaticale vormen gaan. *Een mooie meisje* komt er 1 keer (zegge één keer) in voor en dat lijkt nog een vergissing ook: *Hij ontmoet een mooie meisje en wordt verliefd* (Trouw, April 23, 1998, Pg. 19, HANS KROON).

Op basis van het CGN en de *Krantenbank* mogen we concluderen: de regel van de adjectiefbuiging die de grammatici hoogstens terloops en alleen beschrijvenderwijs behandeld hebben, houdt terdege stand.

4. 't vocalisme

Ook op het terrein van de fonologie hebben de grammatici zich geweerd en die bemoeienis is nog de meest succesvolle geweest. Om een voorbeeld te noemen: onze lange *aa* is het resultaat van overleg en besluitvorming; zie Hellinga 1938. Dat het Nederlands de 'vowel shift' van het Engels en het Duits gemist heeft, is al evenzeer te wijten aan de opvattingen van de grammatici. De aanzet ertoe kunnen we opmaken uit hun geschriften, die tegelijk laten zien dat ze er zich tegen verzetten. De eerst bekende die er zich over uitliet was Hendrik Spiegel, of althans de auteur(s) van de bekende *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* (1584). Het gaat in de eerste plaats om de uitspraak van de *ei*, die uit de Westgermaanse *ai* ontstaan was. De uitspraak van die *ei* was in de 16^{e} eeuw in de Hollandse dialecten net als in het Engels en het Duits opgeschoven richting *aai*. Maar terwijl hij in die twee talen onmiddellijk geaccepteerd werd, werd de *aai* in de Nederlanden juist afgekeurd. In de *Twe-spraack* zelfs op meerdere plaatsen. Het duidelijkst op blz. 61: 'Dóch alzó elcke Land/ ja schier elcke Stad hier in haar byzonder misbruick heeft; wil ick maar anroeren enige van de groofste: de *ey* word als *ay* uitghesproken in *zeyde, leyde, schreyde*, etc.'

Een eeuw na de *Twe-spraack* schrijft Van Winschooten (1683) : "EI (...) werd bemind van veele, en gebruikt voor de AI, om dat het soo volmondig niet en behoefd voortgebragt te werden: en daarom hoord men en siet men deese tweeklank veel gebruiken van Vrouwen en andere, die een flaauwe spraak

beminnen: en dit is de reeden waarom sy liever *Keiser* als *Kaiser*, *Kei* als *Kai*, gelijk in *Keisteen* gebruiken." (Van de Wal 1992, 260). Het lijkt er op dat Winschooten de *aai*-uitspraak juist prefereert, waarschijnlijk omdat hij waarde hechtte aan het onderscheid met de diftong *ei* uit de lange *i*. Dat gold zeker voor Ten Kate die ook voorstander was van het onderscheid tussen die twee diftongen, *ei* (geschreven *ij*) en *aai* (geschreven *ei*). Dat die twee in het ABN toch samengevallen zijn, identiek geworden zijn, is daarom opmerkelijk. Over de oorzaak waardoor die samenval kon plaatsvinden, bestaan voornamelijk speculaties. Ik voeg daar de mijne aan toe.

Er waren in 17e en 18e eeuw twee stromingen werkzaam. De ene pleitte voor het uit elkaar houden van de twee diftongen, wat impliceerde voor de oudste diftong (geschreven *ei*) de uitspraak *aai* te accepteren, zoals de situatie in het Zaans en voorheen ook in het Amsterdams was volgens Ten Kate. De andere keurde die verlaagde *aai* (o.a. in *zeyde, leyde, schreyde*) juist af en was voor (een herstel van) de aloude *ei*-uitspraak en nam de samenval van de twee *ei*'s op de koop toe. Blijkens Ten Kate heeft die laatste beweging het gewonnen 'bij ons Amstellanders en die van Rynland, (als welken de y eveneens uitspreken als den *Diphtongus* ey)'. ' Dus zijn 'er vele woorden, welke bij ons dubbel- of twijffelzinnig luiden'. Ten Kate nogmaals: 'Van Luiden van jaren ben ik insgelijks berigt, hoe hen nog duidelijk voorstaet, dat ze in haer jonge tijd bij den deftigen grijzen Ouderdom van Amsterdam dit Onderscheid (hoewel op de Zaenlandse wijze, d.w.z. tussen *aai* en *ei*. JS) nog in gebruik vonden; zo dat ons verzuim van jonge geboorte is.' De in [Ei] samengevallen diftongen (*klein, fijn*) zijn in de loop van de 18e eeuw onderdeel geworden van het Algemene Nederlands.

Dat bleef zo tot in de jaren 1960/70, toen zich eindelijk een verlagingsproces begon te voltrekken dat zich ontwikkelde tot een volwaardige vowelshift, waar zowel de diftongen als de lange klinkers deel van uitmaken (Stroop 1998, Jacobi 2009). De aanzet van de drie diftongen *ei*, *ui* en *ou* schoof en schuift langzaam op in de richting van de [a.]. Dat veroorzaakte weer een diftongering en verlaging van de lange middenklinkers.

Klinkerdriehoek van het Poldernederlands

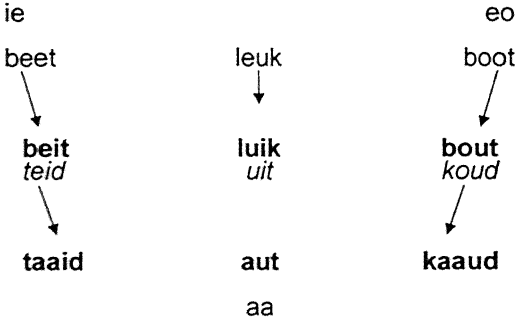

De oorzaak van dit overjarige verlagingsproces moet gezocht worden in externe factoren. Ik meen die gevonden te hebben in het emancipatieklimaat van die periode, toen allerlei conventies die met uiteenlopende zaken als kleding, rookgedrag en spelling te maken hadden, overboord gezet werden. Ook de verlaging van de diftongen kan daartoe gerekend worden, want dat is in feite het loslaten van de ABN-norm. Nu het verschijnsel een naam heeft, Poldernederlands, wordt het gemakkelijker opgemerkt, maar de ontwikkeling is vijftig jaar geleden begonnen.

Deze verlaging van de aanzet van de drie diftongen betekent het einde van hun door de grammatici bepaalde kwaliteit. Ook in dit geval blijkt de lange arm van de grammatici uiteindelijk aan het kortste eind te trekken.

Voor geluidsvoorbeelden zie de website Poldernederlands:
http://cf.hum.uva.nl/poldernederlands/

* Ik heb waardevolle opmerkingen gekregen van Nicoline van der Sijs en Fred Weerman.

Bibliografie

Corpus Gesproken Nederlands (CGN); via http://www.inl.nl/

Dibbets 1985 – G.R.W. Dibbets: *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)*, Assen/Maastricht, 1985.

Hellinga 1938 – W. Hellinga: *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands* (herdruk 1968).

Huydecoper 1730 – Balthazar Huydecoper: *Proeve van taal- en dichtkunde in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* (zie DBNL).

Jacobi 2009 – I. Jacobi: *On variation and change in diphthongs and long vowels of spoken Dutch*, Amsterdam, 2009 (http://dare.uva.nl/record/293297).

Ten Kate 1723 – Lambert ten Kate: *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (zie DBNL).

Krantenbank: http://academic.lexisnexis.nl/uva/.
Polisenská 2010 – Daniela Polisenská: *Dutch Children's Acquisition of Verbal and Adjectival Inflection*, LOT Utrecht, 2010.

Raidt 1968 – Edith H. Raidt: *Geskiedenis van die byvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*, Kaapstad, 1968.

Van der Sijs 2004 – N. van der Sijs: *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*. Den Haag, 2004.

Stroop 1998 – J. Stroop: *Poldernederlands; waardoor het ABN verdwijnt*. Amsterdam, 1998.

Stroop 2010 – J. Stroop: *Hun hebben de taal verkwanseld; over Poldernederlands, 'fout' Nederlands en ABN*. Amsterdam, 2010.

Van der Wal 1992 – M. van der Wal (in samenwerking met C. van Bree): *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht, 1992.

Van Heule 1633 – Christiaan van Heule: *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen, 1953.

Van Heule 1625 – Christiaan van Heule: *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*. Ed. W.J.H. Caron. Groningen, 1953.

Van Loey 1966 – A. van Loey: *Middelnederlandse Spraakkunst*, I. Vormleer, Groningen/Antwerpen, 1966.

Veenstra 2004/2005 – T. Veenstra: *De geschiktheid van het Corpus Gesproken Nederlands voor onderzoek*, bachelor eindwerkstuk, Universiteit van Utrecht. http://igitur_archive.library.uu.nl/student_theses/2006_0324_075307/werkstuk.doc.